

УДК 94(477.51):323.3«1941/1942»

С.В. Виноградов

ПОВСЯКДЕННІСТЬ СЕЛЯНСТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ВЕРЕСЕНЬ 1941 – ЛЮТИЙ 1942 РР.)

Автор аналізує головні чинники повсякдення сільських мешканців Чернігівщини на початку окупації області гітлерівськими військами. До лютого 1942 року визначилися основні складові впливу окупації на життя українських селян. Це встановлення органів окупаційної адміністрації, реорганізація колгоспів, початок формування двох гілок руху опору.

Ключові слова: повсякденне життя, німецька окупація, сільська управа, староста, ОУН(М), радянські партизани.

Дослідження подій на окупованих територіях під час Другої світової війни й на сьогодні залишається в центрі уваги істориків.

Упродовж останніх років змінюються напрями дослідження в історичній науці, спостерігається чітка тенденція до висвітлення соціальних аспектів життєдіяльності населення, об'єктом дослідження яких постає пересічна людина. Однак, на сучасному етапі розвитку історичної науки бракує досліджень, що пов'язані з повсякденним життям сільського населення України в 1941–1943 рр., тому актуальним напрямком стає об'єктивне висвітлення історії повсякденного життя селянства під час окупації при застосуванні регіонального підходу, що дозволяє на місцевому рівні дослідити моральний та матеріальний стан селян, зміни, що відбулись в житті сільського населення з приходом німецької влади та проаналізувати втілення окупантами соціально-економічної політики стосовно українських селян.

Чернігівщина не раз ставала об'єктом дослідження низки питань, пов'язаних з перебігом воєнних дій, наслідком яких стала окупація краю [5; 7; 13], з оформленням радянського руху опору та наслідків репресивних заходів з боку окупаційної влади [2; 6; 9; 14], зі спробами гітлерівців залишити систему колгоспів, частково реформувавши її, з метою вирішення проблеми забезпечення продуктами сільськогосподарського виробництва [3; 17]. За останні десятиріччя опубліковано корпус усних свідчень, спогадів, котрі дозволяють висвітлити особистий погляд сучасників на події тих трагічних днів [4; 15]. Водночас не вистачає розвідок, які б визначили основні чинники, котрі обумовили зміст повсякденного життя селян Чернігівщини в умовах формування окупаційного режиму.

Метою статті є системний аналіз комплексу історіографічних джерел, опублікованих і архівних матеріалів для визначення факторів, дією яких зумовлювалося повсякденне життя селян Чернігівщини на початковому етапі німецької окупації.

Кінець серпня 1941 р. став визначальним для Чернігівщини. Військові дії дійшли до адміністративних меж області. Німецькі війська на півночі області 23 серпня захопили селище міського типу Холми, 25 серпня – Семенівку, 26 серпня – Новгород-Сіверський. На півдні

області вони форсували нижню течію Десни і вийшли в район Прилук, Ромен. Вже 9 вересня 1941 р. німецькі війська зайняли Чернігів, 13 вересня – Ніжин, 19 вересня – Прилуки. Захоплення Чернігівської області частинами вермахту тривало з 23 серпня по 20 вересня 1941 р. [5, с. 60–61]. Таким чином, в кінці вересня вся територія Чернігівщини була окупована.

Оповіді свідків демонструють, що в перші дні окупації серед селян домінували почуття збентеження та страху. Це можна пояснити тим, що більшість селян не знала, чого їм очікувати від німців, тому панівним був стан невизначеності та невідомості.

Житель села Наумівка Корюківського району Чернігівської області Н.ф. Симончук згадує, що коли 4 вересня 1941 р. прийшли німці, люди ховалися в льохах, боялися виходити. Німці спочатку не чіпали людей, але поводитися як хазяї. Людей обурювало те, що в деяких подвір'ях загнали коней в клуню де зберігалось зерно на хліб [13, с. 211].

Як згадує житель села Ядуги Борзнянського району Чернігівської області О.Т. Дудка, 8 вересня 1941 р., коли німці ввійшли до їхнього села, вони нищили по коморах, хлівах, знаходили продукти харчування. Свідок згадує, як німці були здивовані рівнем життя українських селян, адже коли один із них проходив повз хату Дудки, що була покрита солом'яною і наче вросла в землю, то сказав йому: «Якби я жив в такій хаті, то повисівся б» [15, с. 53].

Протягом усього періоду окупації територія України була поділена на дві частини: зону цивільного та зону військового управління. Територія Чернігівської області разом із Сумською, Харківською, Ворошиловградською (Луганська) й Сталінською (Донецька) областями під час окупації перебували під управлінням військової адміністрації. На цій території була утворена зона військового управління. Вищим органом влади був вермахт [7, с. 175].

Територіально-адміністративний поділ на місцях зберігався той, який існував тут за радянської влади. Відразу з приходом німецьких військ створювалися районні, міські, громадські та сільські управи. Сільські управи вели бухгалтерію, стежили за виконанням планів поставки сільськогосподарських продуктів для німецької армії, збирали податки з населення та вирішували інші питання життя села. На чолі сільських управ перебували старости сіл. На початковому етапі місцевому населенню навіть дозволялося обирати старост, як от зберігся протокол загальних зборів громадян села Авдіївка Понорницького району Чернігівської області, що відбулися 19 грудня 1941 р. На зборах були присутні понад 100 односельчан [13, с. 20].

На території Чернігівської області здійснювали свою діяльність похідні групи ОУН(М) [14, с. 10]. Відомо, що найбільш активно осередки ОУН(М) діяли в Дмитрівському, Козелецькому, Остерському, Ріпкинському, Борзнянському, Любецькому, Менському, Ніжинському району та в місті Чернігів.

З вересня 1941 р. члени похідних груп ОУН(М) розпочали відкрито пропагандистську роботу. Вони влаштовувались до місцевих окупаційних установ, органів самоврядування, допоміжної поліції, займались створенням різних громадських організацій, таких як «Січ», «Просвіта» тощо [2, с. 9]. Можна стверджувати, що створені ними організації на цьому етапі існування ще не проводили збройної боротьби, обмежуючись організаційною та пропагандистською діяльністю.

Відразу з початком війни розпочалась організація радянського партизанського руху. Ставлення населення до радянських партизанів було неоднозначним: деякі підтримували, допомагали, вступали згодом в ряди партизанів; інші сподівалися, що з приходом німецької влади їх життя покращиться, тому вони з недовірою ставились до дій партизан. Наприклад, у с. Воловиця Борзнянського району у листопадову ніч господарі не пускали партизан на нічліг, хоча надворі був мороз. А в Ласочках Холменського району все село зустрічало разом з партизанами на чолі з М. Попудренком і С. Новиковим Новий 1942 рік.

Однак переважна більшість населення з острахом і тривогою ставилась до партизанів, через дії яких воно зазнавало репресій з боку окупаційної влади. Так, в с. Кирилівці Щорсівського району, де селяни шанували партизан «як добрих гостей», в лютому 1942 р. німецькі каральні загони спалили цілу вулицю [1, с. 53].

За підтримку партизанів були спалені наступні села: Єліне, Рейментарівка, Лосівка, Тополівка, Срібне, Мурав'ї, Самотуги, Клубівка, Зелений Гай, Червона Гута, Ведильці, Кувечичі, Яцеве, Червоні Партизани, Пакуль, Рокитне, Мочалище, Піски, Козари [8, с. 12].

Таким чином, ситуація на території Чернігівщини через діяльність партизанських загонів була напруженою. У своєму щоденнику Дмитро Браженко, житель села Авдіївка Понорницького району, описує події, пов'язані з партизанським рухом в своєму селі, репресії, яких зазнавали селяни з боку німців, а також зазначає, що в селі існувала постійна тривога місцевого населення [4, с. 161–173].

Прихід німецьких військ був по-різному сприйнятий населенням області. Німецькі архівні документи свідчать, що певна частина селян по відношенню до окупантів зайняла очікувальну позицію. В першу чергу це було старше покоління, селяни, котрі сподівалися на ліквідацію колгоспної системи, а також ті люди, які найбільш постраждали та зазнали переслідувань при більшовицькому режимі. Не була вороже налаштована до окупаційної влади й молодь, яка хоч і виховувалась в комуністичному дусі, проте з приходом німців сподівалась на певне покращення свого життя [10, арк. 66]. Інша частина населення зустріла прихід німців з неприхованою ненавистю і люттю. Вона відкрито засуджувала німецьку агресію і вірила в непереможність Червоної Армії.

Нова адміністрація намагалась максимально контролювати життя на окупованих територіях. Були

встановлені певні обмеження для місцевого населення, протягом усього періоду окупації в селах Чернігівщини діяла комендантська година, яка встановлювалася з 19 години вечора до 5 години ранку. Були відмінності щодо дії комендантської години протягом року. Так, за розпорядженням Ортскомендатури ходіння та їзда цивільного населення заборонялася по селах Прилуцького, Яблунівського, Варвинського та Срібнянського районів з 1–30 квітня від 20.00 години вечора до 5.00 години ранку; з 1–30 травня від 20.30 до 4.00 год.; з 1–30 червня від 21.00 до 4.00 год.; 1–31 липня від 21.00 до 4.00 год.; 1–31 серпня від 21.00 до 4.00 год.; 1–30 вересня 20.30 до 4.00 год. [13, с. 56–57]. Німці під час польових робіт збільшували межі комендантської години, щоб продовжити години праці колгоспників на полях.

Покарання за порушення комендантської години передбачало штраф до 1000 крб. В районах, де активно діяли партизани, покарання було більш суворим: за порушення комендантської години військові могли розстріляти на місці [16, с. 162].

В аграрній політиці окупаційна адміністрація намагалась знайти таку форму землекористування, при якій збережеться колективне господарство і при цьому селянин залишиться задоволений своїм положенням та буде зацікавлений в роботі [12, арк. 2]. Було залишено колгоспну систему господарювання.

Віковий ценз працездатного населення, згідно з наказом А. Розенберга «Про обов'язкове запровадження трудової повинності» від 5 серпня 1941 р., становив від 18 до 45 років [11, арк. 129]. Проте на практиці у кожній області і навіть в окремих районах віковий ценз встановлювався безпосередньо місцевими органами влади. На Чернігівщині працездобов'язаними вважалися чоловіки віком від 18 до 60 років та жінки віком від 18 до 50 років [3, с. 132].

Робочий день тривав з 5–6 години ранку до 6–7 години вечора. Було встановлено норми трудоднів, мінімум яких складав не менше 120 для чоловіків та 80 для жінок на рік [16, с. 159].

За свою працю селяни отримували мізерну платню. Переважно це була натуральна оплата зерном, іноді виплачували гроші. Так, в 1941 р. селяни с. Радичів Понорницького району отримали по 1 кг житньої соломи за трудодень, просяної соломи – 150 г, ярої соломи – 200 г, проса – 100 г, полови – 400 г. Така оплата діяла не в усіх господарствах, досить часто люди нічого не отримували за свою працю [17, с. 194]. Наприклад, селяни Новгород-Сіверщини в 1941–1942 роках під час німецької окупації у матеріальному забезпеченні почували себе краще порівняно з радянськими часами. Вони одержували по 3–4 кг хліба на трудодень, тоді як за весь час радянсько-колгоспного життя оплата трудодня в цих місцях майже ніколи не перевищувала 500–700 г [1, с. 54].

З 1 січня 1942 р. на території області окупаційною владою було запроваджено грошову оплату за трудодні. Планувалося за вироблені перші 100 трудоднів

отримувати від 1.30 крб. до 3.10 крб., за 200 та 300 – на 30 % більше [16, с. 494]. Якщо взяти до уваги ціни на продовольчі товари станом на 5 січня 1942 р. (1 л молока коштував 3 крб., 1 кг сала – 100 крб., 1 кг масла – 80 крб.), то це було відвертим грабунком селян. Для того, щоб купити собі одяг, потрібно було заплатити за якісний костюм чи пальто від 150 до 600 крб. [4, с. 164–165].

Отже, на початковому етапі окупації на окупованих землях було залишено радянську колгоспну систему. Як і за радянських часів, робота вимірювалася в трудових днях. Залишалась без змін система оплати праці та методи господарювання.

Взимку 1942 р. німецька адміністрація розпочала підготовку до реформи аграрного сектору. Метою цієї реформи було налагодження постачання для Німеччини продуктів харчування та забезпечення продовольством нацистської армії [8, с. 201].

У Міністерстві східних окупованих областей було розроблено проект сільськогосподарської реформи для окупованих територій. Його було затверджено 15 лютого 1942 року, а опубліковано в пресі 26 лютого під назвою «Про новий земельний порядок», суть якого полягала в поступовому переході від колективного господарювання до індивідуального.

Аграрна реформа передбачала створення нових форм господарювання, а саме громадських господарств, хліборобських спілок, хуторів та відрубів. Реформа мала реалізуватися в три етапи.

Після прийняття реформи було розпочато агітаційну кампанію за «новий земельний лад» [13, с. 24–25]. Окупаційна адміністрація використовувала пресу, де критикувалася більшовицька система господарювання: колективізація, розкуркулення і т. п. Окупанти намагались переконати населення в тому, що в їхньому житті відбудуться кардинальні зміни на краще. Газети, що виходили на початку 1942 р., починалися з повідомлень про новий земельний лад, що вміщували відповідні агітаційні заклики: «Кожному селянинові своя земля!», «Селянам – приватну власність на землю».

Перший етап реформи розпочався в лютому 1942 р. і передбачав перетворення колгоспів у громадські господарства, а радгоспів – у державні маєтки. Проте це була лише формальна зміна назв. На практиці громадські господарства були аналогами колгоспів.

Для позначення громадських господарств розпочалося їх перейменування. Вони відрізнялися від старих колгоспів тим, що останні мали назви, а нові господарства отримували нумерацію [8, с. 201]. Так, наприклад, в селі Фастівці Бахмацького району колгосп «Ворошилова» перейменовувався в громадське господарство № 1 [16, с. 494].

Праця в громадських господарствах здійснювалась в обов'язковому порядку. Жінки, які мали дітей у віці до 6 років, звільнялися від робіт. Решта жінок повинна була працювати тільки тоді, коли це буде необхідно [11, арк. 132]. Однак на практиці дані розпорядження здебільшого не

виконувались, жінки працювали нарівні з чоловіками, виконуючи тяжку роботу. За «прогул» накладався штраф у 500 крб., за запізнення – 200 крб. [17, с. 495].

Таким чином, з початком війни територія Чернігівської області входила до складу німецького фронтового командування. Відразу на окупованих територіях створювалися місцеві органи самоврядування, що спиралися на радянський територіально-адміністративний поділ.

Певний вплив на буденне життя мали члени похідних груп ОУН(М), які створили тут свої осередки та пропагували ідею створення незалежної української держави. Враховуючи географічне положення області, більшу частину якої складає лісиста місцевість, Чернігівщина була одним із районів розміщення партизанських загонів, що вносило свої особливості в повсякденне життя селян, адже через діяльність партизанів німці в першу чергу карали мешканців сільської місцевості. Населення Чернігівської області постійно відчувало страх і тривогу за своє життя, боячись репресій з боку німецької влади.

Розпочата на початку 1942 р. реформа аграрного сектору передбачала поступовий перехід від колективного до індивідуального господарювання. Спочатку відбулось створення громадських господарств, які мали стати перехідною ланкою до індивідуального землекористування, хоча на практиці громадські господарства були аналогами колгоспів.

Отже, повсякденне життя селянства Чернігівщини на початковому етапі окупації визначалось станом екзистенціальної невизначеності, розпачу, розумінням необхідності зберегти близьких та своє життя.

ПОСИЛАННЯ

1. Азарх І. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) / І. Азарх // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – 2013. – Вип. 16. – С. 47–56.
2. Бутко С. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941–1945 рр. / С. Бутко // Сіверянський літопис. 1995. – № 5. – С. 9–13.
3. Власенко С.І. Методи та форми використання нацистською окупаційною владою трудових ресурсів українського села (1941–1944 рр.) / С.І. Власенко // Архіви України. – 2014. – № 2. – С. 128–141.
4. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) / І. Еткіна // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5 (119). – С. 158–216.
5. Історія міст і сіл Української РСР у 26 томах. – Том 26. Чернігівська область / ред. колегія тому: О.І. Дериколенко (гол. ред. колегії) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.
6. Партизанська слава. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, О.В. Лисенко, І.М. Цимбаленко. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011. – 498 с.
7. Патріляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патріляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010 – 590 с.
8. Романюк І. М. Українське село в роки німецької окупації / І.М. Романюк // Сторінки воєнної історії України. – К., 2002. – Вип. 6 – С. 201–203.
9. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення; [упоряд.: С.В. Бутко, О.В. Лисенко; відп. ред. Р.І. Пилявець]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 224 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38.
11. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12.
12. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77.
13. Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с.

14. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.) / Л. Шанковський. – Мюнхен: «Український самостійник», 1958. – 370 с.

15. Шаповаленко Є.Ю. Окупація Чернігівщини нацистськими військами в серпні – вересні 1941 р. за спогадами очевидців / Є.Ю. Шаповаленко // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. – 2014. – II (5), Issue 31. – С. 51–56.

16. Шаповаленко Є.Ю. Повсякденність селянства Чернігівщини в умовах німецької окупації 1941–1943 рр.: заборони й покарання / Є.Ю. Шаповаленко // Література та культура Полісся. Сер.: Історичні науки. – 2014. – Вип. 76. – С. 157–169.

17. Шаповаленко Є.Ю. Сільськогосподарське виробництво як повсякденна практика жителів Чернігівщини у 1941–1943 рр. / Є.Ю. Шаповаленко // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. – К. – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 493–496.

Виноградов С.В. Повседневность крестьянства Черниговщины на начальном этапе немецкой оккупации (сентябрь 1941 – февраль 1942 гг.)

Автор анализирует основные факторы повседневности сельских жителей Черниговщины в начале оккупации области гитлеровскими войсками. К февралю определились основные признаки влияния оккупации на жизнь украинских крестьян. Это создание органов оккупационной администрации, реорганизация колхозов, начало формирования двух направлений движения сопротивления.

Ключевые слова: повседневная жизнь, немецкая оккупация, сельская управа, староста, ОУН(М), советские партизаны.

Vynohradov S.V. Daily life of the peasantry of Chernihiv region at the initial stage of the German occupation (September 1941 - February 1942)

The author analyzes the main factors of the everyday life of rural residents of Chernihiv region at the beginning of the occupation of the region by Hitler's troops. By February, the main signs of the influence of occupation on the life of Ukrainian peasants were determined. This is the creation of the bodies of the occupation administration, the reorganization of collective farms, the beginning of the formation of two directions of the resistance movement.

Key words: everyday life, German occupation, village government, headman, OUN (M), Soviet partisans.

26.02.2017 р.

j

УДК 94(477):908(093.3:341.3) «1943»

В.В. Заїка

**ГЛУХІВ. ОКУПАЦІЯ
(З ПРИВАТНИХ ЗАПИСІВ В.М. ЗАЇКИ 1943 Р.)**

У статті уперше публікуються уривки з щоденника уродженця міста Глухова, педагога Володимира Миколайовича Заїки, який він почав вести з 1 січня 1943 року. У цьому важливому історичному джерелі міститься знауща інформація про захоплення міста восени 1941 р., репресивну політику окупаційної адміністрації та його визволення Червоною Армією.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Глухів, визволення, щоденник.

Заплутаність української історії в багатьох питаннях – давно відома істина. Втрачені архіви, заідеологізовані політичні інтереси, неточні знання свідків – все це має місце. Тому дуже важливо залучити до обігу все більше коло джерел. Мій батько – Володимир Миколайович Заїка (1925–1994), якому на початку 1943 року виповнилося вісімнадцять років, почав в умовах німецької окупації вести щоденник. Він містить бага-

то приватних записів – спілкування з друзями, метеорологічні дані (майже щоденно), перекази радіостанції про події на фронтах, чутки, стосунки в сім'ї, де йому довелося бути старшим чоловіком (його батько – Микола Костянтинівич Заїка помер у 1934 році).

Значне місце займають описання подій у Глухові. Вже в 1943 році записаний спогад про окупацію міста 8 вересня 1941 року. Зафіксовано побутові проблеми Глухівщини, робота у спеціалізованій сільськогосподарській школі, очікування вивозу молоді з Глухова до Німеччини.

Батьки Володимира Миколайовича – освітяни. Батько – Микола Костянтинівич (1882–1934) – вчився у Глухівській чоловічій гімназії, закінчив Колегію Павла Галагана у Києві, вступив до історико-філологічного інституту Безбородька у Ніжині, перевівся до Київського університету Св. Володимира, але по закінченні четвертого курсу був змушений залишити навчання, а потім працював у освітніх установах Глухова.

Мати – Надія Іванівна (уроджена Гришанова) (1891–1979 рр.) – по закінченні Глухівської жіночої гімназії все життя присвятила початковій освіті, спочатку в земських закладах освіти, а потім у радянських. Перед війною почала працювати у бібліотеці Глухівського учительського інституту, у 1941 році на початку вересня, перед вступом німців, брала участь у порятунку інститутської бібліотеки.

Сам Володимир Миколайович вчився у Глухівській школі № 3, під час окупації відвідував сільськогосподарську школу, де молодь готували до роботи на німецьких садибах; після визволення міста вступив на природничо-географічне відділення Глухівського вчительського інституту. У 1945 році за успіхи у навчанні йому було призначено Сталінську стипендію. Цього ж року, по завершенні навчання, його залишили в інституті як організатора комсомольської роботи, але у 1946 році відправили працювати на Львівщину. Потім він був переведений до Київської області і вже з 1949 року почав працювати на Глухівщині, спочатку у селищі Червоне (тоді районний центр), а згодом – інспектором Глухівського районного відділу освіти. Один із перших у районі удостоєний міністерської відзнаки «Відмінник освіти УРСР».

У 1963 році Володимир Миколайович перевівся на роботу до середньої школи № 1, де через рік став завучем. Останнім місцем роботи стала середня школа № 4, де він викладав історію та географію і працював завучем.

Щоденник складається з 11 зошитів різного формату та трьох записничків (де занотовані враження від поїздки до Бердянська, Закарпаття та Ленінграда). Найбільш систематизовані записи стосуються 1943–1947 років, потім з'являються перерви у записах, а за 1950 та 1951 роки просто по декілька сторінок підсумкових оцінок, вражень, нотаток.

Все більше місця відводиться суто сімейним проблемам або оцінкам найближчого оточення, хоча, без-